

Н.І. Левус

РОЛЬ СІМ'Ї І ШКОЛИ У ФОРМУВАННІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ

Левус Н.І. Роль сім'ї і школи у формуванні Я-концепції обдарованої дитини.

За результатами емпіричного дослідження молодші школярі виявилися достатньо залежними від оцінок інших, вони формують уявлення про себе на основі думок та ставлень оточуючих. Отримані дані кореляційного аналізу підтверджують вплив значимих дорослих на оцінювання обдарованою дитиною поведінкової складової своєї Я-концепції. З'ясовано, що думка вчителя виявляється дуже вагомою в тому, як дитина ставитиметься до своїх інтелектуальних здібностей, а вплив батьків є більш важливий для задоволення дитиною собою та своїм життям. Виявлено відмінності у виховних впливах батьків та ставленні вчителів до обдарованих дітей з різним рівнем Я-концепції. Суттєво відрізняються показники послідовності виховання та конфронтації у матерів дітей з різним самостваленням. Вчителі по-різному оцінюють таких дітей та по-різному будують з ними навчальні і виховні стосунки.

***Ключові слова:** Я-концепція, самоствалення, самооцінка, соціальна рефлексія, ставлення, оцінка, обдарована дитина, молодші школярі, значимі дорослі.*

Левус Н.И. Роль семьи и школы в формировании Я-концепции одаренного ребенка. По результатам эмпирического исследования младшие школьники оказались достаточно зависимыми от оценок других, они формируют представление о себе на основе мнений и отношений окружающих. Полученные данные корреляционного анализа подтверждают влияние значимых взрослых на оценку одаренным ребенком поведенческой составляющей своей Я-концепции. Выяснено, что мнение учителя оказывается очень весомым в том, как ребенок будет относиться к своим интеллектуальным способностям, а влияние родителей более важно для удовлетворения ребенком собой и своей жизнью. Выявлены различия в воспитательных воздействиях родителей и отношении учителей к одаренным детям с разным уровнем Я-концепции. Существенно отличаются показатели последовательности воспитания и конфронтации у матерей, чьи дети имеют разное самоотношение. Учителя по-разному оценивают таких детей и по-разному строят с ними учебные и воспитательные отношения.

***Ключевые слова:** Я-концепция, самоотношение, самооценка, отношение, оценка, социальная рефлексия, одаренный ребенок, младшие школьники, значимые взрослые.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями.

Становлення особи як культурного громадянина залежить від позитивного розгортання її Я-концепції. Адже Я-концепція визначає ефективність і продуктивність людської діяльності, ставлення до життя і до самого себе, а також впливає на суб'єкту позицію кожного, набір його соціальних ролей, а відтак і на соціальний статус. Тому сім'я, школа та інші соціальні інституції мають всіляко сприяти формуванню і розгортанню позитивної Я-концепції індивіда від його раннього дитинства й до пізньої зрілості. Особливо це стосується обдарованих дітей.

Відомо, що розвиток Я-концепції людини поетапно проходить певний первинний цикл, який постійно збагачується, взаємодоповнюється Я-ставленням, Я-вчинками, формуванням елементів Я-духовного, а в підсумку виникає Я-концепція як феноменальна цілісність сфери самосвідомості [1]. Тому Я-концепція – це системне

уявлення про себе, котре розвивається і формується на основі установок щодо власного Я, через когнітивні та емоційні компоненти соціальної взаємодії, а тому є передумовою для становлення гармонійно розвиненої особистості.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Поняття Я-концепції було введено американським психологом і філософом В. Джеймсом у кінці XIX століття [5]. Цей феномен досліджували, зокрема, Дж. Мід, Ч. Кулі. Вони вважають, що Я-концепція спричинена передусім соціальною взаємодією, а тому є наслідком розгорнутого всередині індивіда міжсуб'єктного процесу [4]. У 1954 році Р. Стейнс розглянув Я-концепцію як систему уявлень образів і оцінок, що стосуються самого індивіда. Вона включає оцінні судження, які виникають в результаті реакції індивіда на самого себе, а також уявлення про те, як він виглядає в очах інших людей; на основі останніх і формуються уявлення про те, яким хотів би бути і як повинен поводитись індивід [6]. Найбільш повне відображення Я-концепція як психологічний феномен отримала в книзі Р. Бернса „Розвиток Я-концепції і виховання” (1986), де він виокремив три складові Я-концепції – когнітивну, оцінкову, поведінкову – й структурно оформив їх як довершену ієрархію, а також обґрунтував її роль у процесі вікового розвитку людини [2].

Підсумовуючи вищесказане можна стверджувати, що Я-концепція – це:

1. Образ Я – уявлення індивіда про самого себе.
2. Самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, тому що конкретні якості образу Я можуть викликати більш чи менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям.
3. Поведінкова реакція – конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою [3].

Як пишуть Г. Крайг та Д. Бокум, Я-концепція допомагає нам зрозуміти розвиток дитини в період середнього дитинства, оскільки вона пронизує її особистість і соціальну поведінку. Діти формують все більш стійкі уявлення про себе, і їх Я-концепція також стає реалістичнішою. Тепер вони краще розуміють, якими навичками володіють, які у них є обмеження, і їх знання про себе організовує і орієнтує їх поведінку [7].

У міру того як діти стають старшими, вони набувають ширшого бачення фізичних, інтелектуальних і особистісних характеристик, як своїх, так і інших людей. Вони все частіше приписують собі та іншим специфічні риси – стійкі особистісні характеристики. Дитина постійно порівнює себе зі своїми ровесниками. Сьюзан Хартер дала вдале формулювання, вказуючи, що поява Я-концепції у дітей відбувається завдяки «фільтру», через який вони оцінюють свою власну поведінку і поведінку інших [9].

Усі теорії розвитку Я-концепції зосереджені на особливостях, властивих тому чи іншому віковому періоду, але два фактори проходять через весь процес розвитку Я-концепції незалежно від віку. Це – сімейні стосунки і значимі інші.

Під терміном «значимі інші» розуміються люди, що важливі чи значимі для дитини внаслідок того, що вона відчуває їхню здатність безпосередньо впливати на її життя [8]. Значимі інші – це ті, хто відіграє в житті особистості велику роль. Вони впливові, і їхня думка має велику вагу. Рівень впливу значимих інших на індивіда залежить від ступеня їхньої участі в його житті, близькості стосунків, соціальної підтримки, яку вони надають, а також від влади й авторитету, які вони мають в очах оточуючих.

Отже, становлення Я-концепції обдарованої дитини, зумовлене широким соціально-культурним контекстом, виникає в ситуаціях обміну діяльністю між людьми, в

ході якого вона «вдивляється як в дзеркало в іншу людину» і тим самим налагоджує, уточнює, коректує образи свого Я.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. Метою емпіричного дослідження є вивчення особливостей формування Я-концепції та її складових у обдарованих дітей на етапі пізнього дитинства під впливом значимих дорослих, зокрема, батьків та вчителів.

Виклад методик і результатів досліджень. Основна група досліджуваних становить 62 особи. Це учні четвертих класів приватних та державних навчальних закладів м. Львова, які спеціалізуються на роботі з обдарованими дітьми. В обстежуваній групі – 33 дівчини і 29 хлопців. Вік досліджуваних: 9-10 років (за віковою періодизацією – старше дитинство). Також у дослідження були залучені їх батьки (як батько, так і мати) та вчителі. Загальна група досліджуваних, таким чином, складалася із 194 дітей та дорослих.

Методики, які використовувалися у дослідженні: 1) методика «Сходинки» В.Г. Щура для дослідження самооцінки та оцінювання себе збоку значимих інших; 2) методика «Я-концепція» Е. Пірса, Л. Харріса для вивчення інтегрального оцінювання себе у різних сферах; 3) опитувальник «Взаємодія батьки-дитина» І.М. Марковської для з'ясування ставлення батьків до дитини та їх виховних впливів на неї; 4) авторська анкета визначення батьками та вчителями свого ставлення до дитини та оцінювання особистості дитини. *Статистичні методи опрацювання результатів методик:* кореляційний аналіз за критерієм Пірсона, кластерний аналіз за методом k-середніх, дисперсійний аналіз та порівняльний аналіз за тестом Шеффе.

Розглянемо результати кореляційного аналізу. Більшість статистично достовірних кореляцій на рівні значимості $p < 0.05$ засвідчили про наявність взаємозв'язків між різними аспектами Я-концепції молодших школярів та ставленням і оцінкою їх близькими дорослими. Так, оцінка обдарованою дитиною своєї поведінки прямо корелює із оцінюванням себе з погляду матері, оцінкою особистості дитини мамою, а також зі співпрацею батьків з дитиною, із задоволенням від стосунків з нею. Обернені взаємозв'язки виявлено між оцінкою своєї поведінки та конфронтаційними стосунками з батьками (рис. 1).

Отже, відповіді, які дають батьки щодо своїх стосунків з дитиною, прямо пропорційно пов'язані з відповідями дитини щодо своєї поведінки та її відповідності вимогам дорослих. Як батько, так і мати, задоволені своїми стосунками з обдарованою дитиною тоді, коли її поведінка відповідає їхнім вимогам. Разом з тим, ця поведінка стає частиною Я-концепції дитини і викликає в ній певний емоційний відгук та формує певне самоставлення. Це оцінювання власної поведінки також корелює із оцінкою матір'ю особистості дитини, а також і з тим, яку оцінку дитина очікує від мами (соціальна рефлексія щодо материнської оцінки). Тому поведінкова складова Я-концепції містить в собі і особистісні компоненти. Таким чином, через певні поведінкові прояви проявляються особистісні риси, і разом з тим, у поведінці вони й формуються та закріплюються.

Схожа тенденція прослідковується і у ставленні вчителів до учня. Чим вище дитина оцінює свою поведінку, тим краще ставлення до неї вчителів і тим вище вони оцінюють її особистість. Показники рівня кореляцій тут ще вищі, ніж у результатах з батьками (ставлення вчителя до дитини корелює із самооцінкою дитини на рівні $r = 0.304$, оцінка особистості дитини вчителем корелює на рівні $r = 0.464$). Це може свідчити про те, що вплив вчителів на нормативну поведінку дітей є сильнішим.

Отримані результати кореляційного аналізу підтверджують вплив значимих дорослих на оцінювання дитиною однієї із складових Я-концепції, а саме, її поведінкового компонента. Тому молодші школярі виявляються достатньо залежними від оцінок інших та формують уявлення про себе на основі думки оточуючих.

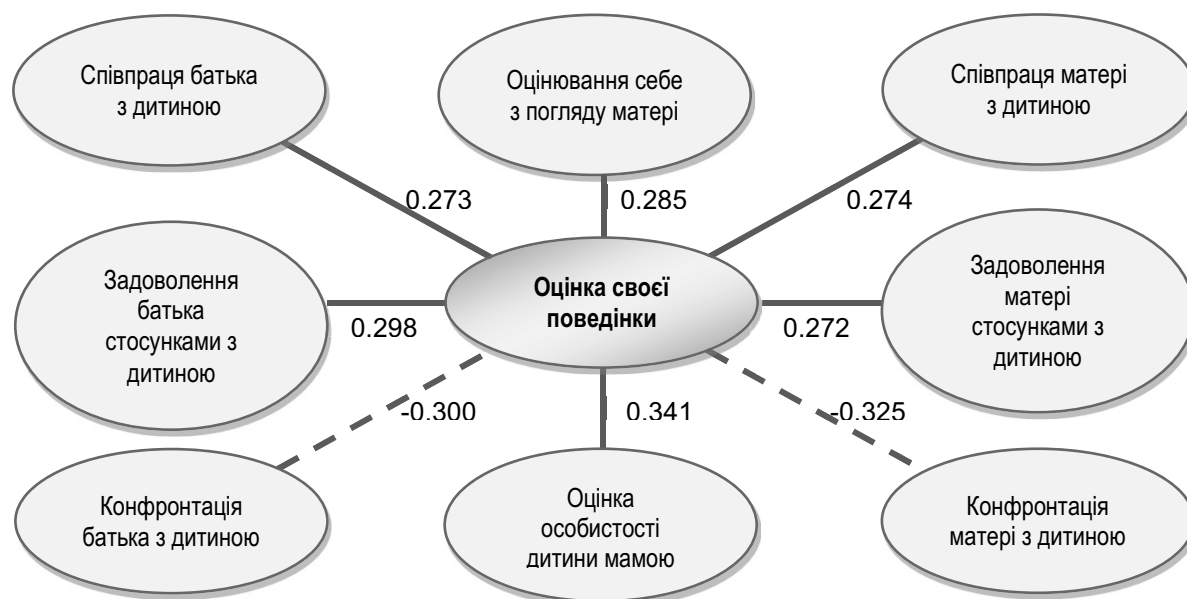

Рис. 1. Взаємозв'язки оцінки дитиною своєї поведінки із показниками ставлення батьків до дитини

Оцінка свого інтелекту також прямо корелює із соціальною рефлексією щодо оцінки себе батьками і вчителями, а також показником ставлення вчителя до дитини та оцінки ним її особистості (рис. 2).

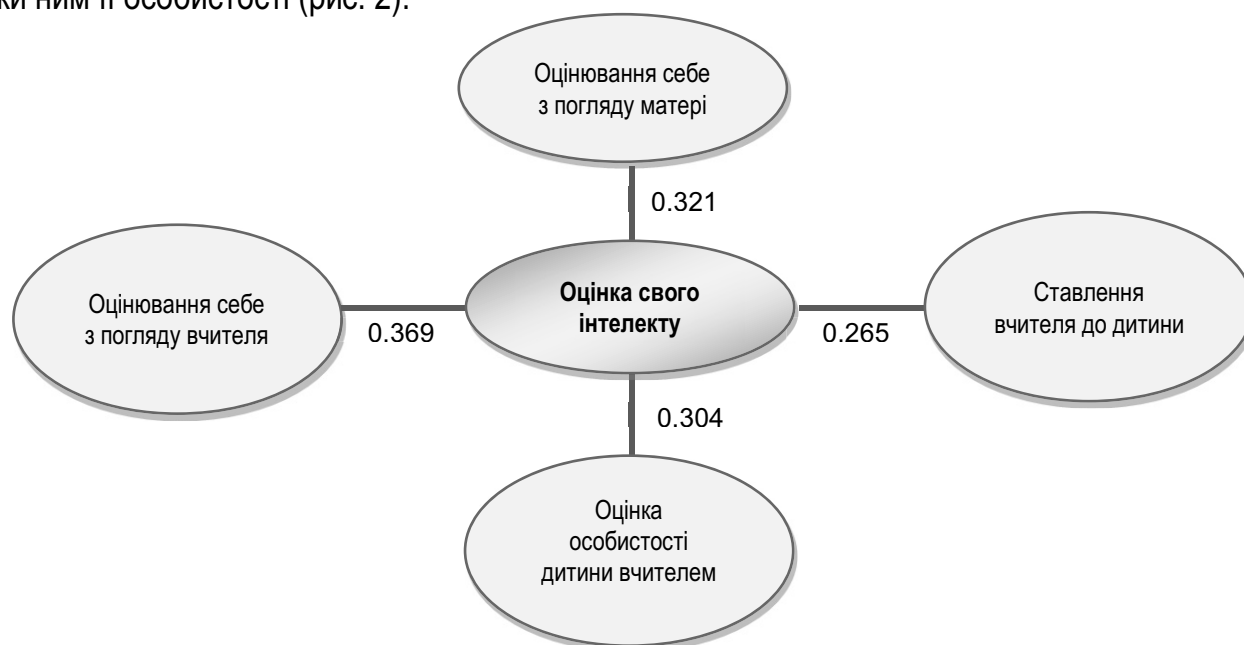

Рис. 2. Взаємозв'язки оцінки дитиною свого інтелекту із показниками ставлення батьків та вчителів

Таким чином, думка вчителя виявляється дуже вагомою в тому, як обдарована дитина ставитиметься до своїх інтелектуальних здібностей. Вчитель є основним критиком в тому, що стосується навчальної успішності і вплив його на складову дитячої Я-концепції, що пов'язана із когнітивними здібностями, є дуже сильним.

Показник щастя і задоволеності своїм життям у обдарованих дітей прямо корелює із показником оцінювання себе з погляду вчителя, із оцінкою особистості дитини самим вчителем та його ставленням до неї. Щастя і задоволеність дитини також прямо пов'язані зі співпрацею батька з дитиною, послідовністю виховних впливів батька, та обернено – із конфронтацією батька з дитиною (рис. 3).

Батько виявляється вагомою фігурою для наших досліджуваних в тому, щоб вони почувалися щасливими та задоволеними життям. Якщо батько вважає, що йому вдається бути послідовним у вихованні, якщо він вміє налагодити співпрацю із дитиною, це позитивно впливає на її емоційний фон та на доволі високу оцінку дитиною власного Я, задоволеність як ним, так і тієї життєвою ситуацією, в якій вона зараз перебуває. Роль матері в цьому є більш очікуваною, адже вона частіше надає емоційну підтримку, в той час як батько може бути усунутий від цього. Саме тому, ставлення та поведінка батька щодо дитини виявляються більш вагомими в тому, щоб вона оцінювала своє життя як таке, що її задовольняє.

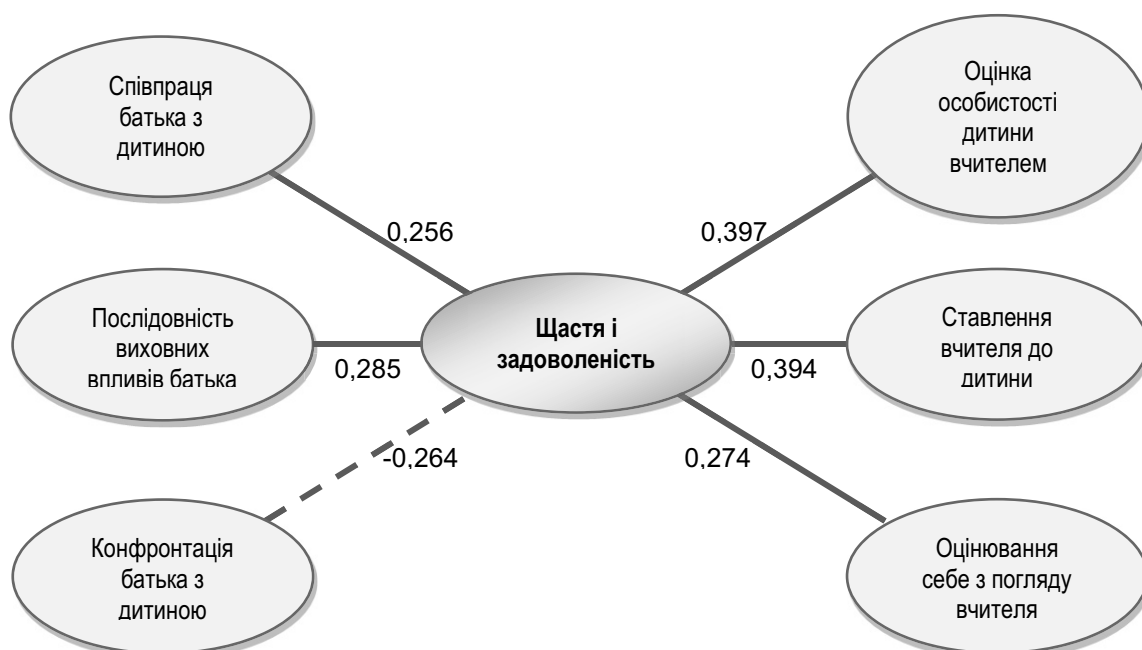

Рис. 3. Взаємозв'язки оцінки дитиною щастя і задоволеності із показниками ставлення батьків та вчителів

Схожі тенденції у статистично значимих кореляціях виявлено і для інших показників Я-концепції, наприклад, таких як оцінка соціальної ситуації в сім'ї та в школі, а також задоволеність своїм соціальним статусом у цих сферах. Натомість обернені кореляції виявлено між показником дитячої тривожності та такими шкалами, як очікуване ставлення батьків, реальне позитивне ставлення батька і матері, послідовність батьківських виховних впливів, позитивне ставлення вчителя, позитивна оцінка особистості дитини. Тому низький рівень тривожності є саме в тих дітей, які відчувають позитивне ставлення дорослих і бачать реальні прояви цього ставлення у їхніх діях.

Таким чином, проведений кореляційний аналіз дозволив засвідчити наявність статистично значущих взаємозв'язків між складовими Я-концепції дитини і ставленням батьків і вчителів, їх виховними впливами, вмінням побудувати стосунки з дитиною та позитивно оцінити її здібності та можливості. Це стосується як особистісних особливостей дитини, так і її пізнавальних здібностей, а також її поведінки.

Для того, щоб з'ясувати відмінності у результатах дітей з різним рівнем Я-концепції, було застосовано порівняльний аналіз за тестом Шеффе. Але спершу, для розподілу їх на групи здійснено кластерний аналіз методом k-середніх. В результаті отримано три групи: із зниженим, середнім та підвищеним рівнем Я-концепції. До першої групи увійшло 11 школярів, до другої – 19 школярів, до третьої – 32 школярі. Отже, у більшості наших досліджуваних діагностовано досить високий рівень самоствавлення.

Проведений в подальшому дисперсійний та порівняльний аналіз підтвердив суттєві відмінності в результатах цих груп за всіма показниками Я-концепції. Причому позитивні складові Я-концепції зростають із підвищенням її загального рівня, натомість показник тривожності, навпаки, знижується. Це підтверджує вагомість емоційної складової в оцінюванні дитиною як своєї особистості, так і своїх здібностей та соціальної поведінки.

Розглянемо відмінності у ставленні значущого для дітей оточення. За тестом Шеффе не виявлено статистично достовірних відмінностей у ставленні батьків, натомість матері демонструють різну поведінку щодо дітей з певним рівнем Я-концепції (рис. 4). Прийняття матір'ю своєї дитини різниться у першій і другій ($p=0.0179$) та у третьій і другій груп ($p=0.213$). Як бачимо з рисунка, найвищий рівень прийняття демонструють матері обдарованих дітей із середнім рівнем Я-концепції. Найнижчий рівень цього прийняття у матерів дітей із зниженим самоствавленням. Цікаво, що до дітей із підвищеним самоствавленням матері теж ставляться не надто сприятливо. Саме тому тут підвищений рівень Я-концепції може слугувати компенсаторним механізмом.

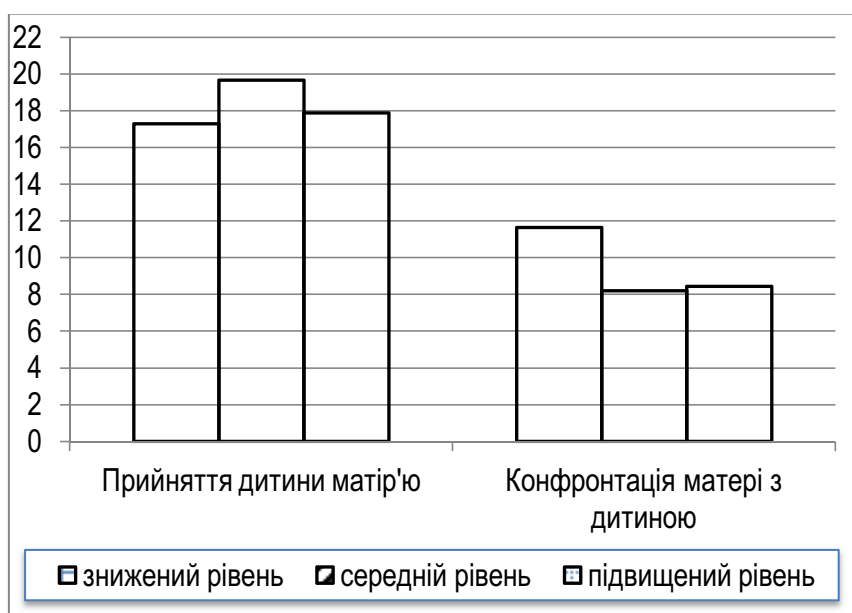

Рис. 4. Порівняння ставлення матерів до дітей з різним рівнем Я-концепції (подано лише статистично достовірні відмінності)

Щодо конфронтації матері з дитиною, то тут статистично вищі показники лише у матерів дітей з першої групи ($p=0,0422$ – між I і II групами, $p=0,0392$ – між I і III групами). Отже, матері, чиї діти мають знижений рівень Я-концепції, частіше вступають з ними у конфліктні стосунки, виховні впливи частіше супроводжуються негативізмом та заборонами.

Тепер розглянемо ставлення вчителів до дітей з різним рівнем Я-концепції. Оскільки ми опитували різних вчителів, які навчають дітей у цих класах, вважаємо за

доцільне представити їх результати окремо. Ставлення всіх вчителів-предметників є кращим до дітей із підвищеним рівнем Я-концепції. І особистість цих дітей вчителі теж оцінили вищими балами. Проте, статистично значимі відмінності виявлено лише за чотирма шкалами: ставлення вчителя-класовода і вчителя іноземної мови, оцінка особистості дитини вчителем інформатики і вчителем іноземної мови. Статистично достовірно тут відрізняються між собою результати першої і третьої групи (тобто в учнів із низьким та високим рівнем Я-концепції).

Отже, відмінності у вчительському ставленні та оцінці можуть впливати на учнів і сприяти формуванню у них надміру низького чи надміру високого самоствавлення, що переводить таких дітей у групу ризику. Це може сприяти виникненню такого негативного явища як шкільна тривожність, що супроводжується страхом школярів перед оцінюванням вчителями їхніх досягнень та загалом будь-яких ситуацій перевірки знань. Учень починає сприймати шкільну ситуацію як несприятливу та, навіть, як загрозову, що призводить до психосоматичних розладів. Школа викликає у нього неприязнь, тривогу, нудьгу. Саме в таких випадках варто проявляти чуйне і тактовне ставлення, що базується на чіткому розумінні соціальної ситуації розвитку обдарованих школярів.

Таким чином, порівняльний аналіз дав змогу з'ясувати, чим відрізняється ставлення оточуючих до дітей з різним рівнем Я-концепції. Внаслідок цього виявлено статистичні відмінності у послідовності виховних впливів матерів таких дітей та у зростанні конфронтації з тими з них, хто має нижчі показники самоствавлення. Вчителі, натомість, гірше оцінюють таких дітей та менш позитивно ставляться до них.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Я-концепція формується за етапами соціалізації, виникає в процесі розгортання соціальної взаємодії, визначається соціальним досвідом, а тому є відносно стійким й водночас піддатливим до внутрішніх коливань і змін психічним новоутворенням. Оцінкове ставлення значущого для обдарованої дитини оточення, зокрема вчителів і батьків, відіграє важливу роль у формуванні ставлення дитини як до своїх рис, так і до своїх здібностей і поведінкових проявів. Очікування дитиною позитивної чи негативної оцінки від дорослих супроводжується емоційними переживаннями та впливає загалом на всю структуру її Я-концепції. Саме тому важливо з обережністю використовувати як позитивні, так і негативні оцінки щодо поведінки дитини, її успіхів та невдач. Адже необережне поводження може призвести до небажаних наслідків у розвитку різних сторін дитячої особистості.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні впливу на Я-концепцію обдарованої дитини батьків та вчителів із різним самоствавленням. Оскільки до цього часу Я-концепція такої дитини та її самоствавлення не порівнювалося із Я-концепцією та самоствавленням близьких до неї дорослих.

Список використаних джерел

1. Агапов В.С. Возрастная репрезентация Я-концепции личности / В.С. Агапов. – М. : Глобус, 2003. – 247 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
3. Васильев Н.Н. Я-концепция: в согласии с собой / Н.Н. Васильев. – М. : Элитариум: Центр дистанционного образования, 2009. – 240 с.
4. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: навч. посібник / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
5. Джемс У. Психологія / У. Джемс ; под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.

6. Колядин А.П. Подходы к изучению „Я-концепции” в психологической науке / А.П. Колядин // Сборник трудов Северо-кавказского государственного технического университета. Серия „Гуманитарные науки”. – № 1 (13). – 2005 // Доступно з: <http://science.ncstu.ru/articles/hs/13> (цит. від 11.03.2012).
7. Крайг Г. Развитие Я-концепции / Г. Крайг // Доступно з: www.eti-deti.ru/obchie/133.html (цит. від 12.03.15)
8. Флэйк-Хобсон К. Развитие ребенка и его отношений с окружающими : учеб. пособие / К. Флэйк-Хобсон, Б. Е. Робинсон, П. Скин. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.
9. Harter S. The development of the Self in childhood // Handbook of child psychology. – 5th edition: Vol. 3, Social, emotional, and personality development / W. Damon and N. Eisenberg, eds. – New York : Wiley, 1998. – P. 553–618.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Agapov V. S. Vozrastnaja reprezentacija Ja-koncepcii lichnosti / V. S. Agapov. – M. : Globus, 2003. – 247 s.
2. Berns R. Razvitie Ja-koncepcii i vospitanie / R. Berns ; per. s angl. – M. : Progress, 1986. – 422 s.
3. Vasil'ev N. N. Ja-koncepcija: v soglasii s soboj / N. N. Vasil'ev. – M : Jelitarium: Centr distancionnogo obrazovanija, 2009. – 240 s.
4. Humeniuk O. E. Psykholohiia Ya-kontseptsii : navch. posibnyk / O. E. Humeniuk. – Ternopil : Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.
5. Dzhems U. Psihologija / U. Dzhems ; pod red. L. A. Petrovskoj. – M. : Pedagogika, 1991. – 368 s.
6. Koljadin A. P. Podhody k izucheniju „Ja-koncepcii” v psihologicheskoi nauke / A.P. Koljadin // Sbornik trudov Severo-kavkazskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta. Serija „Gumanitarnye nauki”. – № 1 (13). – 2005 // <http://science.ncstu.ru/articles/hs/13> (11.03.2012).
7. Krajg G. Razvitie Ja-koncepcii / Krajg G. // www.eti-deti.ru/obchie/133.html (12.03.15).
8. Fljejk-Hobson K. Razvitie rebenka i ego otnoshenij s okružhajushhimi : ucheb. posobie / K. Fljejk-Hobson, B. E. Robinson, P. Skin. – M. : Centr obshhechelovecheskih cennostej, 1993. – 511 s.
9. Harter S. The development of the Self in childhood // Handbook of child psychology. – 5th edition: Vol. 3, Social, emotional, and personality development / W. Damon and N. Eisenberg, eds. – New York : Wiley, 1998. – P. 553–618.

Levus N. I. Role of family and school in the formation of a gifted child self-concept.

According to the results of empirical research gifted pupils were sufficiently independent of other assessments, they form a picture of themselves based on the views and attitudes of others. The data correlation analysis confirmed significant impact on the adult child behavioral assessment component of their self-concept. It was found that the idea of teacher is very significant in how gifted child treat their intellectual abilities and influence of parents is more important to meet a child and their lives. The differences in the educational influence of parents and teachers' attitudes towards gifted children with different levels of self-concept. Significantly different indicators sequences education and confrontation in mothers of children with different self-esteem. Teachers are split on these children and differently build them training and educational relations. Teacher's thought the is very significant in how gifted child treat their intellectual abilities. The teacher is the main critic in regard to educational success. Teacher's influence on the part of children's self-concept, which is associated with cognitive abilities, are very strong. The father appears important for children to feel they are happy and satisfied life. If a parent believes that he can be consistent in education, it promotes emotional background of the child. If he is able to collaborate with a child, it positively affects the child's own highly appreciated. The highest level of acceptance has the mother gifted children with an average level of self-concept. The lowest level of acceptance has the mother gifted children with a low level self-concept.

Key words: *self-concept, self, self-esteem, social reflection, treatment, evaluation, a gifted child, younger pupils, significant adults.*